

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ АНТИЧНОСТІ

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF PROCEDURAL NORMS IN THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE ERA OF ANTIGUITY

Слинько Д.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії
держави і права факультету № 1*

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню виникнення і розвитку процесуальних норм на території України в античну епоху. Проаналізована діяльність з розгляду правових спорів в античних полісах, які існували на території України. Автором виокремлено основні риси процесуального права Афин і держав Північного Причорномор'я.

Ключові слова: процесуальні норми, епоха Античності, юрисдикційна діяльність, процес вирішення спорів, обвинувально-змагальний процес.

Статья посвящена исследованию возникновения и развития процессуальных норм на территории Украины в античную эпоху. Проанализирована деятельность по рассмотрению правовых споров в античных полисах, которые существовали на территории Украины. Автором выделены основные черты процессуального права Афин и государств Северного Причерноморья.

Ключевые слова: процессуальные нормы, эпоха Античности, юрисдикционная деятельность, процесс разрешения споров, обвинительно-соревновательный процесс.

The article is devoted to the study of the emergence and development of procedural norms in the territory of Ukraine in the antique age. The analysis of legal disputes in the antique policies that existed on the territory of Ukraine was analyzed. The author distinguishes the main features of the procedural law of Athens and the states of the Northern Black Sea coast.

Key words: procedural norms, Antiquity era, jurisdictional activity, process of resolving disputes, prosecution-contest process.

Постановка проблеми. Державність і право на довгому шляху розвитку історії людства, яка охоплює мільйони років, існували не завжди. Вони виникали в різних народів по-різному, в певний період та за певних обставин. Але існують для багатьох спільні закономірності та характерні риси, основними з яких вважають територію, корінне, автохтонне населення, суверенітет, органи та інститути публічної влади (армію, поліцію, право тощо). Однією з характерних рис права як явища є ступінь його процесуалізації.

Стан опрацювання проблеми. Спеціального історико-правового дослідження появи та розвитку процесуальних норм в античну епоху на території України досі не здійснювалося, хоча існує досить широкий пласт літератури, в якій висвітлено процес вирішення правових спорів у вказаний період на її території. Це було висвітлено в роботах О.А. Гавриленка [1; 2], В.В. Латишева [3], Г. Бузольта [4]. Разом з тим у вітчизняній юридичній літературі не повною мірою розглядалися питання, пов'язані з формуванням процесуальних норм, їх розвитком у цей період. Саме тому метою статті є подальша історико-правова розробка процесуальних норм в античну епоху та форм їх втілення.

Виклад основного матеріалу. Поява процесуальних норм в Україні має давню історію. На сьогодні більшість дослідників вважає, що вони починають формуватися за часів Київської Русі [5, с. 3]. Але, на думку О.А. Гавриленка, насправді початок формування процесуального права нашої держави

відноситься приблизно до другої половини першого тисячоліття до н. е. Це пов'язано з виникненням на північному узбережжі Чорного моря елінських колоній – Ольвії, Херсонеса, Пантікапей, Керкінітиди тощо, в яких поширюється афінська модель судочинства [2, с. 192].

Безпосередня діяльність з розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникає вже на ранніх етапах розвитку держави і права. Г.В. Мальцев відзначає, що поява примітивних процесуальних форм, призначенням яких виступає впорядкування конфліктної ситуації, накладання покарання за дії, близькі до злочину, чи які є ним, відносяться до досить ранніх стадій людського суспільства [6, с. 111].

Процесуальні норми права, спрямовані на регулювання юрисдикційної діяльності спеціально вповноважених органів, виникають лише на пізніх етапах розвитку людського суспільства. Це пов'язано з тим, що вони певною мірою відображають ступінь цивілізованості суспільства [7, с. 298]. Процедура вирішення суперечок, а отже – застосування процесуальних норм, має низку суттєвих спільних рис, але відрізняється в різних народів у певні періоди розвитку суспільства та змінюється у відповідності з історично обумовленими уявленнями щодо її оптимальності [8, с. 5–6]. Так, на думку Л.О. Судолової, коріння судової влади сягає вглиб тисячоліть [9, с. 13–15]. Процесуальні норми виникають «з огляду на об'єктивну потребу в розв'язанні пра-

вових конфліктів разом із появою первісних форм права» [10, с. 699]. Як відзначає І.В. Атаманчук, поява процесуальних норм права обумовлюється реальними потребами суспільного життя. Це пов'язано з тим, що існування права має сенс лише за наявності соціальної конструкції «людина – людина». Норми права виникають внаслідок необхідності визначення відносин між людьми і використовуються в рамках людських відносин. Існування процесуальних норм права передбачає наявність у суспільстві відповідних ситуацій, для розв'язання яких вони повинні бути використані [11, с. 19].

Насамперед, архаїчне право характеризувалося тим, що його норми мали усний характер. А. Еллот звертає увагу на відсутність юридичних текстів, манускриптів з питань права, сформульованих на папері позовних заяв, повісток до суду, ордерів на виконання судових постанов, письмових документів про передачу майна, вчених коментарів докторів права. Були відсутні також розбір тексту парламентських актів, наукові дебати про значення певного параграфу чи діапазону судового рішення. Не існували процедурні дискусії щодо представництва або форми обвинувачень [12, с. 133]. Крім того, його норми мали яскраво виражений казуїстичний характер та формувалися внаслідок судового вирішення певних конфліктних ситуацій (казусів), досить простих за змістом. Наголос робився на тому, що саме відбулося та чи відбулося взагалі, тобто норми архаїчного права були об'єктивістськими за своїм змістом [13, с. 35]. Їм також приписувати божественне походження, настільки міцним був зв'язок норм архаїчного права та релігії. Це обумовлюється тим, що правові уявлення беруть свій початок у ранніх міфологічних і релігійних поглядах на земні порядки, форми влаштування суспільного та державного життя людей, способи і правила людських відносин [14, с. 79]. Винесені рішення часто проголошувалися від імені богів, а жерці часто виконували судові дії [13, с. 35]. Необхідно відзначити несистематизованість, неструктурованість та необов'язковість норм архаїчного права.

Зазначені характерні риси норм архаїчного права визначають відповідні особливості процедур вирішення спорів: 1) відсутність спеціальних юридичних установ для вирішення правових спорів; 2) справи щодо правопорушень розглядаються різними суб'єктами (народними зборами, вождями, старійшинами, неформальними лідерами); 3) метою виступає примирення сторін. Отже, основними завданнями органів, що розглядають спори щодо права, стає не стільки виявлення фактів, формулювання правових норм та їх застосування з урахуванням цих фактів, але й усунення нанесеної шкоди відновлення порядку в суспільстві. Оскільки відсутність чітко визначеного порядку вирішення соціальних протиріч тягне за собою ослаблення суспільства, держава в період архаїчного права починає брати на себе функцію їх вирішення [8, с. 7–8].

Як уже відзначалося, на території України виникнення і розвиток процесуальних норм також відбува-

ється протягом тривалого часу, оскільки на території півдня сучасної України в античну епоху, яка хронологічно охоплює період понад тисячу років, існували такі держави, як Ольвія, Херсонес, Тіра, Боспор. Вони були тісно пов'язані з найрозвиненішими країнами того часу: Грецією, Понтійським царством, Римською та Східно-Римською імперіями [13, с. 49].

У державах Північного Причорномор'я судочинство, основою якого виступають норми процесуального права і яке за часів античності перебувало на початковій стадії свого розвитку, було побудовано за афінською моделлю. Щоправда, з певними особливостями, зумовленими впливом місцевого звичаєвого права та законодавства.

У широкому сенсі в епоху античності під процесом можна розуміти закріплену, переважно звичаєвим, правом процедуру застосування матеріальних правових норм. У більшості еллінських держав античного часу, зокрема й північно-причорноморських, він мав певні загальні характерні риси. У вузькому розумінні тогочасний юрисдикційний процес виступає нормативно закріпленою процедурою здійснення органами державної влади (органами самоврядування) покладених на них функцій з відправлення правосуддя [1, с. 223].

Беручи до уваги доведений ученими факт входження таких міст-держав, як Феодосія, Гермонасса, Ольвія, Німфея до Афінського морського союзу, та матеріали, виявлені під час розкопок ольвійського дікастерію (суду), інші археологічні дані, необхідно звернути увагу на тотожність основних рис процесуального права Афін і багатьох держав Північного Причорномор'я [13, с. 50]. До них можна віднести наступні:

– *Процес відбувається за ініціативою сторін, носить обвинувально-змагальний характер.* Позивачами мали право виступати лише не позбавлені прав громадяни, які досягли повноліття. Позов заявлявся не тільки від власного імені, а й від імені осіб, які такого права не мали. Так, батько, чоловік чи опікун мали право подавати позов за жінку або неповнолітнього, покровитель – за іноземця, власник – за свого раба. Відповідачами виступали незалежно від їх соціального стану особи будь-якої статі. Лише раби та обмежені в дієздатності члени сім'ї громадян у певних випадках становили виключення.

– *Залежно від різновиду справ виокремлюються різні процесуальні форми обвинувачення та головування на суді, порядок судочинства.* За формою процесу всі судові справи поділялися на ті, в яких розглядалася завдана шкода безпосередньо державі чи окремому члену громади внаслідок порушення державних законів, та справи, які виникали через порушення чийось особистих інтересів [1, с. 223].

Перша категорія справ складала так званий «державний процес», до якого відносилися справи про вбивство, навмисне завдання тілесних пошкоджень, образу словом, невіру в богів, прийняття або давання хабара, військові злочини, неробство, фальшиве засвідчення скарги. Державний процес здійснювався також щодо самовільного присвоєння прав громадянства, внесення на розгляд Народ-

них зборів законопроекту, який суперечив нормам звичаєвого права чи завдавав шкоди громаді, неналежне виконання послом своїх обов'язків, яке призвело до негативних наслідків для держави, що його уповноважила, тощо [13, с. 51].

Відповідно, друга категорія справ становила «приватний процес», підставою початку якого виступали образа дією, наклеп, завдання матеріальних збитків, крадіжка, неповернення боргу, не виплата грошей за житло, відмова здійснювати оплату за проживання, відмова від виконання зобов'язань цивільно-правового характеру, відмова від утримання непрацездатних батьків, незаконне одержання зиску та вчинення злочину серед дня тощо [13, с. 51]. Справи, які порушувалися покупцем проти продавця у випадках, коли третя особа висуває своє право на продане, а продавець не підтверджує своїх прав на річ, також відносилися до форми «приватного процесу» [15, с. 279; 16, с. 124–129]. У свою чергу, В.В. Латишев звертає увагу, що поняття про державну та приватну форми процесу не були чітко розмежованими. Відтак саме позивач у багатьох випадках на власний розсуд вирішував, який процес розпочати [3, с. 239]

– *Зважаючи на процесуальні особливості, розрізняються як кримінальні, так і цивільні справи.* Справи, які були спрямовані особисто проти обвинувачуваного і мали наслідком його покарання за вчинений злочин, відносилися до кримінальних, а до цивільних справ – тяжби щодо права власності на певний спірний предмет. Наслідком таких справ було присудження одній зі сторін прав, пов'язаних із власністю на нього.

– *Розгляд справи проходив через певні послідовні етапи (стадії провадження).* Звичаєве право за часів античності передбачало певну послідовність процесу, перехід від однієї стадії до іншої. Кожна зі стадій мала свої безпосередні завдання. Ці завдання обумовлювалися: 1) загальними завданнями судочинства; 2) колом органів та осіб, які брали участь у процесі; 3) підсумковими процесуальними рішеннями; 4) порядком процесуальної діяльності; 5) характером процесуальних відносин.

Процес розгляду справи в суді розпочинався з порушення справи. Підставою виступала письмова скарга, подана до відповідного магістрату. За принципом, який був поширений в еллінському світі, судочинство здійснювалося в полісі відповідача [13, с. 53].

Заклик до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату можна вважати наступною стадією. Виклик здійснювався в присутності понять на вулиці чи площі. Поняті повинні були засвідчити здійснення заклику у випадку, коли відповідач не з'являвся до суду, і судочинство відбувалося без присутності відповідача (обвинувачено). Щодо обвинуваченого суд міг застосувати як процедуру попереднього арешту, так і звільнення під заставу, внесену поручителями.

Третя стадія становила аналог сучасного судового слідства. Позивач на початку обирав місце розгляду справи – в суді магістрату чи безпосеред-

ньо в суді присяжних – і оголошував своє бажання. Якщо обирався суд присяжних, то обидві сторони підтверджували свої свідчення спеціальною присягою [2, с. 191–192]. Також обидві сторони надавали докази своєї правоти: закони, документи, свідчення очевидців, лікарів, рабів, отримані під час катування, клятви тощо [3, с. 246]. Лише вільні особи – громадяни чи іноземці – мали право виступати в якості свідків. Вони приносили клятву як у кримінальних справах, так і у справах з майнових спорів, яка передбачала відповідне покарання в разі її порушення. Не мали права свідчити жінки, близькі родичі сторін та особи, які не досягли 18-річного віку. Отримані від очевидців свідчення подавалися голові суду та занотовувалися. Свідчення могли надсилатися через довірених осіб уже в записаному вигляді лише за умови наявності вагомих причин. Якщо раби виступали як свідки, щодо них було обов'язковим застосування тортур.

Завершувалося проведення судового слідства опечатуванням складених до глиняних чи мідних посудин всіх зібраних документів, свідчень та інших доказів. Починаючи з цього моменту, зацікавлені сторони вже не мали можливості додавати докази та посилатися на них під час подальшого розгляду справи. Судове слідство могло тривати протягом значного проміжку часу, але існувала категорія справ, які мали вирішуватися не пізніше, як за один місяць від дня подання скарги [1, с. 230]. До цієї категорії відносилися торгівельні справи, справи про несплату податків чи неправильний їхній розподіл та справи щодо приданого [3, с. 247–248].

Безпосереднє судочинство складало четверту стадію процесу. Після закінчення судового слідства за кілька днів призначалася дата проведення судового засідання. Принесення жертв і молитви передували його початку, потім викликалися сторони. Скарга позивача та виправдання відповідача зачитувалися секретарем, і сторони мали право виголосити свої промови, на що призначався певний час. Під час промов оголошувалися, в разі потреби, свідчення очевидців. Також до справи залучалися захисники, якщо сторони не використовували власний захист. Судоговоріння закінчувалося таємним голосуванням суддів, яке відбувалося без їх попередньої наради. Результат голосування оголошувався головою суду, за рівної кількості голосів справа вирішувалася на користь обвинуваченого чи відповідача. За результатами винесеного рішення процес поділявся на два різновиди: «оцінювальний» та «неоцінювальний» [13, с. 60]. До першого різновиду відносилися справи, в яких покарання визначалося власне судом. Це залежало від того, що вид та розмір покарання передбачався законом, або від того, що суддям надавалася можливість вибрати одне з двох покарань чи визначити розмір штрафу самостійно. Справи, в яких покарання визначалося чинними законами та постановами, а в приватних справах відносно змісту судового рішення існувала попередня домовленість між сторонами, відносилися до різновиду «неоцінювального» процесу

[3, с. 256]. Рішення суду вважалося остаточним, оскільки інстанційної системи судів у державах Північного Причорномор'я не існувало.

Виконання рішення, винесеного судом, можна вважати п'ятою стадією процесу. Виконання судового рішення покладалося на магістратів [2, с. 195]. У найдавніший період смертні вироки виконувалися зацікавленими особами, а пізніше – служителями чи катом, котрий мешкав за межами міста-держави [3, с. 257]. В окремих полісах існували особливі відомства, що виконували архівні функції, до яких вносилися судові рішення та скарги, і де вони зберігалися протягом тривалого часу [4, с. 60].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що процесуальні норми в античних містах-держав

Північного Причорномор'я знаходили своє втілення в процесі, який мав обвинувально-змагальний характер. Він відзначався приватним переслідуванням, за якого позивач сам вживав заходів до захисту своїх прав, оскільки обвинувальний процес базувався на самодіяльності сторін. Порушення справи відбувалося за скаргою потерпілого. Позивач не лише сам збирав докази, але й повинен був піклуватися про доставляння відповідача до суду. Судовий розгляд був гласним і характеризувався змагальністю. Надані сторонами докази слугували основою вирішення справи. Процесуальні норми в епоху Античності досягли високого ступеню розвитку, були спрямовані на задоволення потреб тогочасного суспільства, відповідали рівню розвитку державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гавриленко О.А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.
2. Гавриленко О.А. Стадії процесу в античних державах північного Причорномор'я. Південноукраїнський правничий часопис. 2006. № 1. С. 192–195.
3. Латышев В.В. Очерк греческих древностей: в двух частях. Часть 1. Государственные и военные древности. С.-Пб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. 356 с.
4. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей. Пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. 320 с.
5. Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. Право України. 2004. № 8. С. 3–7.
6. Проблемы общей теории права и государства: учебник для юридических вузов / Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева, Е.А. Лукашева и др.; под общ. ред.: В.С. Нерсисянц. М.: Норма, Инфра-М, 1999. 832 с.
7. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. М.: Юристъ, 1999. 335 с.
8. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. М.: Издательство НОРМА, 2003. 240 с.
9. Судопова Л.А. Судебная система в догосударственных и протогосударственных объединениях. История государства и права. 2008. № 6. С. 13–15.
10. Сірий М.І. Судова влада. Юридична енциклопедія. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. С. 699.
11. Атаманчук І.В. Процесуальні норми у системі процесуального права: загальнотеоретичний аспект. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2015. № 1. С. 18–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_u_2015_1_5
12. Allot A. African law. An introduction to legal systems; edited by J. Duncan, M. Derrett. London: Sweet & Maxwell, 1968. 203 p.
13. Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І.Б. Усенка. К: Наукова думка, 2014. 501 с.
14. Нерсисянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. М.: Норма, 2002. 288 с.
15. Античный способ производства в источниках / под ред. С. А. Жебелева. Известия ГАИМК. Вып. 78. Ленинград, 1933. № 449. государства и права. 2008. № 6. 596 с.
16. Безин Э. Синдика. Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. Вестник Древней истории. 1959. № 1. С. 124–129.